

ANADOLU'DA DEMİRÇAĞI HAKKINDA

Erol Tümertekin

1836 da Christian Thomsen'in beşer tarihini taş, bronz ve demir devirlerine ayırma teşebbüsü bilâhare, bir çok mütefekkirler tarafından benimsenmiş ve hattâ bu devirlere benzetilerek, XIX. asra çelik asrı, bulunduğumuz asra ise, demir ve çelik halitaları meydana getirildiğinden olacak, halita asrı ismini verenler çıkmıştır. İlim dünyasında bir asırdan fazla bir zamandan beri mevcut olan bu görüş, şüphesiz geniş bir mânada ve bütün beşer faaliyetlerinin ortalama bir tasnifidir. Yeryüzünün muhtelif mntakalarında ve muhtelif kavimlerinde, bu devirler ayrı ayrı zamanlarda tecelli etmiş ve hâlâ da etmektedir. Filhakika, meselâ demir devrinin tunç devrinden sonra geldiğ farz edilmekle beraber, işlenmesi kolay bir demir filizinin bulunduğu yerlerde demirin tunçdan ve hattâ bakırdan da evvel işlendiğ — meteor v.s. hariç — tesbit edilmiştir¹. Aynı şekilde, m. ö. 2nci binde Avrupa' da bronz kullanılmışsa da, hususî bir gaye ile ancak 500 sene sonra Mısır'da imal edilmeye başlanmıştır².

Diğer taraftan, meselâ Kuzey Afrika'da taş devrinden doğruca demir devrine geçilmiştir. Buna mukabil Hititlerin ileri bir demirciliğe sahip oldukları devirleri müteakib, güneye Suriye'ye göç eden kavimlerden bazıları orada bakırı işlemeye başliyerek bir bakıma o mntakada bakır devrini açmışlardır.

Netice olarak denilebilir ki, bu kültür safhalarının muhtelif mntaka ve kavimlerdeki seyrinde bir takım atlama ve gerimelelere tesadüf edilmekte, bu suretle ancak geniş mânada tasnif yapılmaktadır. Nitekim, bugün beşeriyetin şimdilik en mütekâmil safhası olan atomun parçalanma devrinde bile hâlâ taş devri şraitinden kurtulamamış kavimler vardır.

¹ Turhaa Şeşbeş, *Metal Kimyası*, İstanbul 1947, s. 269.

² T. S. Lovering, *Minerals in World Affairs*, İstanbul 1947, s. 37.

Demir çağı :

Bu kısaca temas ettiğimiz çağlardan bilhassa demir çağının başlangıç yeri ve zamanı hakkında bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Bu mevzuda, meteor demirlerinden yapılmış münferid süs eşyalarının hakiki demir cevherinden yapılmış olanlardan kolaylıkla tefrik edilememiş olması gibi güçlükler, önceleri demir çağının başlangıç yeri ve tarihi hakkında tatminkâr malûmat elde etmeye mâni olmuştur. Halen elimizde bulunan malûmata nazaran, Howart' Carter'in 1922 de Tut-ankh-amon'un kabrinde bulunduğu hançer, hakikî demir çağına âid olduğu tahmin edilebilecek ilk demir silâhtır. Aynı kabirde bulunan bir bilezik parçası ve diğer bazı demir eşyanın hiç birinin meteor demirinden mamûl olmayışı ve aynı zamanda bir kabirde bu derece çok demir eşyanın bulunmakta olması, Tut-ankh-amon'un ölüm yılı olan m.ö. 1350 tarihlerinden evvel demir çağının başlamış olduğu fikrini uyandırmaktadır³.

Diğer taraftan Howard'ın bulunduğu demir hançerin, yabancı bir işçilik eseri olan altın bir kabzaya malik bulunması, bu demir eşyanın başka bir yerden gelmiş olduğu fikrini vermiştir. Müteakik araştırma ve buluntular, bu yerin neresi olduğu hakkında ip uçları vermiştir. 1927 de Sir Flinders Petrie'nin Filistin'de Gazze yakınında Gerar'da bulunduğu m. ö. 1350 ye âid demir bıçak ve ziraî aletlerle, Tell-el-amarna'da bulunan Hitit Kralı Subbilulium'dan Mısır Kralı Amenhotep III.'e (m. ö. 1411 — 1375), yollanan mektubdaki, «kıymetli hediye olarak bazı demir eşyanın gönderileceği» vaadi⁴, bu hususta aydınlatıcı bir rol oynamıştır.

Hititlerin imparatorluklarının inkıraz bulduğu m.ö. 1200 tarihine kadar bu sanayii inhisarlarında tuttıkları ve demir eşyanın Mısır'a bu menbada m.ö. 1350 den evvel girmiş olduğuna inandıracak dökümanlar vardır. Filhakika, bir asır sonra, m.ö. 1272 — 1255 arasında Mısır Kralı Ramses II.'nin, Hitit hükümdarı Hatusil'den daha fazla malzeme isteyen mektubu ve Hitit hükümdarının buna cevaben «Kizzuwadni'deki mühür evinde (Hitit hükümdarlarının kıymetli eşyalarını sakladıkları hususî binaları) gönderilecek iyi demir olmadığı» yollu cevabı, Mısır'la Hitit'ler

³ Harold Peake: *The origin and early spread of ironworking*, The Geographical Review XXIII, 1933, sayı 4.

Harold Peake: *Aynı gaz.*

arasında bu maddenin alış-verişinin yapıldığını göstermektedir⁵. Bundan başka bulunan diğer vesikalar, demir işçiliğinin Küçük Asya'da eski Hitit devleti zamanına (1950 — 1475) çıktığı fikrini vermektedir. Diğer taraftan Kappadokya metinlerinde görülen muhtelif madenler meyanında, diğer kıymetli bir maden de, teşhisi hususunda muhtelif tartışmalar olan Amutum ismini taşıyan bir madendir⁶. Gümüşden kırk defa kıymetli olan bu madenden kıymetli süs eşyaları yapılmış olduğunu görmekteyiz⁷.

Bütün bu buluntular Hititlerin bilhassa m. ö. Onüçüncü asır başına rastlayan devrede halen çok nadir ve makbul olmasına rağmen, demir işleminde epeyi terakki etmiş bulduklarını, ilk demir eşyaların ise, m. ö. XVII. XVIII ve hatta XIX. asırlarda, muhtemelen meteor demirlerinden imâl edilmiş olduğunu göstermektedir.

Bilahare Anadolu'da mevcut olan demir cevherlerinden istifade edilerek demir çağına açan Hititlerin demircilikte ilk adımı atmış olmaları, yâni demir çağında önderlik etmelerinde en mühim rolü oynadığı işaret edilen⁸ demir cevheri bakımından zenginlik Gowlan tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Batı Asya'da demir cevherlerinin bol olarak ve aynı zamanda'da ilk demir imalatı kalıntılarının da bulunduğu iki mühim saha vardır. Bunlardan biri Euxine (Paflagonya ve Pontus) un güneydoğusunda Yeşilirmak'tan Batum'a kadar uzanan sahadır. Diğer Küçük Asya'nın güneydoğu'sundaki Toros ve Antitoros mntıkasıdır. Bu saha Batıda Anamur burnundan Suriye hududlarına ve Suriyeden Haleb'e, Fırat ve Lübnan'a kadar uzanır. Bu yukarıdaki bölgelerden her biri Batı Asya demir istihsalinde en eski olabilirler. Fakat eski bakiyelerin karakter ve yayılışından istihraç edi-

⁵ Harold Peake'in «*The Cambridge Ancient History*, vol 2, s. 267» ye atfen ve Rickart'ın vol, 2, s. 841'e göre Ramses II. ile Hatusil III. arasında olan muhavere, Götze'ye göre, Hatusil III. ile muhtemelen Asur krallarından biri arasında olmuştur. Bk: *Keilschrifttexte, aus Bogazköi*, I, 14 — 20 ve devamı, Krq.: A. Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients. Kleinasien*, München, 1933, s. 102. Mısırlı Hitit'lerin alış-verişi için bk: a) *Reallexikon der Vorgeschichte*, s. 61 ve ötesi. b) Dr. G. Contenau, *La Civilisation d'Assur et de Babylone*, 1937. c) Dr. G. Contenau, *La Civilisation des Hittites*, 1948.

⁶ H. Z. Koşay, *Le fer chez les Hittites*, La Turquie Kemaliste, No. 45, 1941.

⁷ A. Götze, *ayn. esr.*, s. 73. Bk: B. Landberger, *Zeitschrift für Assyriologie*, Yeni seri, cild II, 1927, s. 270.

⁸ H. Peake, *ayn. esr.*

lenlere göre, ilk zikredilen mıntıkanın madenin ilk olarak munta-zaman istihsal edildiği yer olduğu intibainı veriyor.

Gowland'ın temas ettiği bu husus, yâni bilhassa Anadolu'nun Doğu Karadeniz mıntıkasının muhtemelen ilk demir istihsal merkezlerinden biri, belki de birincisi olduğu fikri, buradan Anadolu'nun Hititlerin nüfusunda olan kısımlarına demirciliğin yayıldığı hakkında bâzı tahminlere yol açmıştır⁹. Filhakika demir madenini gayet iyi işleyen bir kavime izafeten, Yunanlıların Çelik için kullandıkları Chalybs¹⁰, kelimesinin Anadolu'nun doğu Karadeniz kıyılarında yaşayan ve Chalybes denen bir kavime ait olduğu tahmin edilmektedir¹¹. Strabon da Alybe gümüşün doğduğu yer adını verdiği bu yerlerde demir işleyen «Chlybes» adlı bir kavimi bulunduğunu zikretmektedir¹². Pound's un da, demirciliğin m.ö. 1000 tarihlerinde Anadolu ve Kafkasya'da yayılmaya başlamış olduğunu kaydetmesi¹³, ilk demirciliğin muhtemelen vuku bulduğu yerler olarak ileri sürülen Hindistan, Chalys, Pontus, Armenia, Paflogonya, Trova, Kappadokya, Bitinya arasında Chalys'lerin yaşadıkları mıntıkanın ehemmiyet kazanmasına¹⁴ sebep olmaktadır.

İlerde göreceğimiz gibi, diğer müverrihlerinde temas ettikleri Chaly'ler¹⁵ memleketinin demirin ilk işlendiğini memleketlerden biri, belki de birincisi olması pek muhtemeldir. Bu arada Milâdi müteakib Roma İmparatorluğu devrinde Almanya'da bulunan bir kitabe de enteresandır. Bu kitabe yazılı olan Jupiter Dolycheusnotus ubiferrum exoritur¹⁶. «demirin çıkmış olduğu yerde doğmuş olan Jupiter», sözü, dikkat nazarlarını, bugünkü Gaziantep vilayetimizin Dülük (eski Doliche)¹⁷, ye

⁹ J. Oliver Thomson, *History of Ancient Geography*, London 1948, s. 18.

¹⁰ Pierre Paris, *Lexique des Antiquités grecques*, 1909, s. 424.

¹¹ Maurice Lecerf, *Le fer dans le Monde*, 1952, s. 13.

¹² *The Geography of Strabo*, İngilizce tercümesi, Horace Leonard Jones tarafından, V. s. 401 — 403.

¹³ Pound's N. J. G., *An Historical and Political Geography of Europe*, Londra, 1947, s. 36 — 37. Bu eser 1950 de Payot neşriyatı arasında Fransızcaya tercüme edilmiştir.

¹⁴ Pauly's Real Encyclopedie, cild V. Eisen maddesi.

¹⁵ La de Launay, *Géologie et les richesses minérales de l'Asie*, Paris, 1911, s. 639 — 650.

¹⁶ M. Lecerf, *ayn. esr.*, s. 15.

¹⁷ Halil Demireoğlu, *Der Gott auf dem Stier*, München 1941.

çekmektedir. Pound's un zikrettiği m.ö. 1000 tarihleri artık demir çağının Anadolu'da iyice yayıldığı ve kuzeye doğru yayılmada da muhtemelen Chalybes'lerin rolü olduğu fikrini vermektedir. Prezeworski'nin m. ö. 1000 ve 800'lerde demirin Anadolu'da yayılmış olduğunu kaydetmesi¹⁸, -eldeki diğer malumata nazaran - o devirlerde demir kullanımının tam manasile gelişmiş olduğu manasına alınmalıdır.

Filhakika, Alacahöyük hafriyatında da bulunan demir eşyalar demir kullanımının çok daha eski tarihlerde vuku'bulmuş olduğunu göstermektedir¹⁹. Evvelce Alishar hafriyatında ise, IV. cü. Alishar kültür katı ile, demir çağının başladığı görülmüştü. Bu kazıda bulunan çeşitli demir eşyanın m. ö. 800-1000 tarihlerine âid olduğu tahmin edilmiştir²⁰. Netice olarak denilebilirki, meteor veya rusubi demirin istisnaî olarak sadece süs eşyası halinde m. ö. dördüncü binde, belkide daha evvel insanlar tarafından kullanılması hariç, demirin muhtelif eşyalara tatbikiile yaygınlaşması Anadolu'da ve Hititler zamanında olmuştur. Bu vaziyette, yâni, Demir çağı'nın Anadolu'da açılmasında, Hititlerin mevcut ve bol cevherden fazlasıyla istifade ettikleri muhakkaktır. Bununla beraber, ilk demirciliğin ham maddelerinden olan, beşer demirciliğinde ilk numunelerin verilmesine ve dolayisile ilk demircilerin yetişmesine amil olan meteor demirlerinin Hititler tarafından da ilk zamanlar kullanıldığı ve bunlara gök'ün siyah demiri (le fer noir du ciel), gökten gelen cennetin siyah demiri (black iron of heaven from the sky) gibi isimler verdikleri bilinmektedir²¹. Her ne olursa olsun, bugün elimizdeki malumata istinaden, demirin harb ve ziraat aleti olarak umumî kullanım sahasına çıkmasının ilk olarak Anadolu'da vuku bulduğu kabul edilebilir.

Bu arada Türkistan'da m. ö. ikinci binde demir kültürünün mevcut olduğuna hükmedilmesi²² ile, tarihçilerin Anadolu'nun otokton halkı olarak kabul ettikleri ve Proto-Hitit adını verdikleri kav-

¹⁸ S. Prezewoksi, *Die metallindustrie Anatoliens 1500—700, chrönten nationalen Archivier Ethographie*.

¹⁹ 1985 de başlayan bu hafriyatın raporları henüz neşredilmemiştir. Bk: H. Z. Koşay, *The Excavations Alacahöyüküklü, La Turquie Kemaliste*, No. 32 — 40, 1939 — 1940.

²⁰ A. Götz, *ayn. esr.*, s. 44.

²¹ Louis Delaporte, *Les Hittites*, Paris, 1932, s. 287.

²² Z. V. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 30.

min Kafkas bölgesinden, m. ö. üçüncü binin ikinci nısfından sonra Anadolu'ya gelmiş oldukları ve Anadolu'da da mühim şehirler kurarak maden işçiliğine başladıkları, Hindu-Avrupa unsur olan Hititlerin ise, Milattan önce yirminci yüzyıl başlarında Anadolu'ya geldikleri vakit bu medeniyetten ilham aldıkları kuvvetle muhtemeldir²³. Filhakika, maden işlemede maharetleri olan güney Rusya stepleri nomat'larının m. ö. üçüncü bin sonlarında, en aşağı ikinci binde Anadolu'ya gelmeleri ile Kızılırmak yamaçlarındaki aflörmän halindeki demir cevherlerinin değerlenmesi²⁴, fikridemirciliğin başlangıcı bakımından dikkate şayandır. Diğer taraftan Kültepe (Kaneş), hafriyatı orada kurulmuş olan Asur ticaret kolonileri devrinde yerli Anadolu, dolayısıyla Proto-Hitit unsurların, gerek keramik ve gerek maden işçiliğinde üstün bir mevkiye olduklarını göstermektedir. Böylece, ilk olarak Anadolu'da idrak edildiği neticesine varılan Demirçağında, muhtemelen önceleri Kızılırmak kavsi içinde yaşayıp bilahare Yeşilirmak boylarına, Karadeniz sahillerine yerleşen ve Chalybes adı ile anılan kavimlerin mühim bir rol oynamış oldukları, bunların sık sık adlarının geçmesinden anlaşılacaktır. Homeros'un Paflagonya'nın civarında uzandığını söylediği bu kavmin yaşadığı yer kati olarak bilinmemektedir. Sadece, Kuzeydoğu Anadolu, Yeşilirmak'tan Trabzon'a ve hatta Rize'ye kadar bir saha bu kavmin yaşadığı yerler olarak ileri sürülmektedir.

Hamilton, demiri işleyen Chalys'lerin-Virgilius'e atfen-yaşamış oldukları yerleri gezdiğine anlatarak vermiş olduğu bir haritada²⁵ bu yer Ordu'nun batısı olarak gösterilmiştir. M. Lecerf, İbranilerin kılıç v, s gibi demir aletlerini uzun zaman Karadeniz kıyılarındaki Chalybes'lerden aldıklarını söyleyerek geniş bir sahayı kastetmektedir²⁶. H. Peake ise, haritasında, Chalybes'lerin yerini Trabzon'un güneyinde göstermektedir. Bu yer neresi olursa olsun, Demirçağ'ının Anadolu'da ve muhtemel olarak kuzeydoğu Anadolu'da bu kavimlerle ilgili sahalarda başlamış olduğu kabul edilebilir.

²³ A. M. Mansel, *Eski Doğu ve Ege tarihinin ana hatları*, İst. 1945, s. 115.

²⁴ Gordon Child, *The Dawn of European civilisation*, Londra 1927, 2 ci baskım, s. 149 v.'d.

²⁵ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Londra 1842, cild I, s. 274 ve devamı.

²⁶ M. Lecerf, *agn. ers.*